ISSN :
2278-9308
June
2020

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No - CCXXXV (235)

Chief Editor :
Director

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

President,AMIP&
Head.Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Assistant Professor
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora
Dist. Chandrapur

B.Aadhar International Peer Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue No,235
ISSN : 2278-9308 June 2020

84	महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक विचार एक चिंतन डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेप,	378
85	भारतातील बेकारी व मेक इन इंडिया प्रा.डॉ.कार्तिक पोळ	383
86	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे तत्वनिष्ठ शिक्षणकार्य डॉ.एस.जी.बेंजलवार	387
87	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महात्मा गांधीजींचे योगदान प्रा. राजश्री णाजीराव भोपाळे	392
88	भारतातील उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर	397
89	लालबागचा राजा सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ : एक न संपणारा प्रवास भिकाणे शोभा राजेंद्र	400
90	कोविड १९ भारतीय शेतीक्षेत्राची दशा आणि दिशा प्रा. डॉ. वर्षा कमलाकर नेहेते	405
91	निजाम राजवटीविरुद्ध औरंगाबाद जिल्ह्यातील उठाव (१८[illegible]-१८[illegible]) प्रा.डॉ.दामाजीवले एम.डी	411
92	वरोरा, भद्रावती, तालुक्यातील ऐतिहासिक स्थळे व विकासाच्या दिशा प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	417
93	वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत चळवळीत यावल तालुक्यातील न्हावी गावाचे योगदान **प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन,**	423
94	मानवाधिकार और भारतीय महिलाओं का सामाजिक जीवन प्रा. डॉ. वैशाली एस. भाकरे	427
95	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा महिलांविषयक दृष्टिकोन प्रा.डॉ.बोचरे जे.एम.	432
96	महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता निर्मूलन डॉ. शिवराज चंद्रकांत बोकडे	435
97	[illegible] - एक अवलोकन प्रा. डॉ. ज्वाला श. नागले	442
98	[illegible] समाजवाद व पंडित जवाहरलाल नेहरू प्रा. डॉ. कदम सतीश रावसाहेब	446
99	[illegible] एक चिकित्सक परिक्षण डॉ. कैलाश एम. फुलमाळी	449
100	जैन तत्वज्ञान आणि शिक्षण पद्धतीचे समकालीन महत्त्व प्रा. डॉ. कविता तातेड	452
101	छत्रपती शाहू महाराजांचे विचार आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य डॉ. प्रशांत प्र. कोठे	458
102	स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कादंबरीतील [illegible] प्रा. डॉ. पांडूरंग एकनाथ शिवशरण	464
103	स्त्री शिक्षणातील क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य आणि योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	470

[illegible] Peer Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) - 7.675, Issue No,235

2278-9308
June
2020

वरोरा, भद्रावती तालुक्यातील ऐतिहासीक स्थळे व विकासाच्या दिशा

प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर (महा.), पिन. ४४२९०७

प्रस्तावना --

विदर्भाला सांस्कृतिक व ऐतिहासिक वारसा लाभलेला असून इथे मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक व खनिज संपत्तीने भरून [illegible] येतात याशिवाय जंगले, गुफा, शैलगृहे, मंदिरे, नद्या, स्थापत्य, मुर्त्या, शिलालेख, स्मारके यांचा विपुलता मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु पर्यटनाच्या दृष्टीने विदर्भाचा पाहिजे तसा विकास [illegible] [illegible] [illegible] नाही. विदर्भात एकूण ११ जिल्ह्यांचा समावेश असून अनेक [illegible] [illegible] पर्यटन स्थळ आहे. परंतु अजूनही काही स्थळे ही विकासाची व पर्यटकाची वाट पाहत आहे.

~~प्रशासकीय दृष्ट्या विदर्भाचे पूर्व व पश्चिम विदर्भ असे विभाजन केल्यास पूर्व विदर्भातील~~ क्षेत्र हे निसर्ग सानिध्यांनी नटलेले आहे. इथे मोठ्या प्रमाणात जंगल व नद्या आहे. पर्यटनाच्या दृष्टीने विचार केल्यास विदर्भ अजूनही मागे आहे. महाराष्ट्रातील अजिंठा, वेरूळ, औरंगाबाद, कार्ले, घारापुरी या सारख्या लेण्या, अंबरनाथ, कोल्हापूर येथील मोठी मंदिरे तसेच रायगड, प्रतापगड, देवगीर या सारख्या प्रचंड किल्ल्यांची तुलना केली तर विदर्भातील लेणी, शिल्प, मंदीर, किल्ले यांचे महत्त्व कमी होऊन जाते व त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होते. तरीपण विदर्भात नागपूर, रामटेक, वर्धा, सेवाग्राम, [illegible], ताडोबा, [illegible], नागझीरा, चिखलदरा, अमरावती, आनंदवन, हेमलकसा, सिरोंचा, मार्कंडा, [illegible], मांझरी, शेगाव इत्यादी सारखी ठिकाणी पर्यटन स्थळे म्हणून जगाच्या व देशाच्या नकाशावर आल्यामुळे तिथे पर्यटक हजेरी लावतात तरी पण विदर्भात अशी अनेक दुर्लक्षीत स्थळे आहे जर तेथील संसाधनाचा योग्य तऱ्हेने वापर करून घेतल्यास येथे पर्यटनाला मोठ्या प्रमाणात आणखी चालना मिळू शकते.

[illegible] विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील वरोरा, भद्रावती या तालुक्यातील पर्यटनाच्या [illegible] [illegible] आहे. विदर्भातील आंतरराष्ट्रीय स्थळांचा विचार करता या क्षेत्रात वरोऱ्यातील आनंदवन, [illegible] तालुक्यातील ताडोबा (मोहर्ली) या दोन ठिकाणी प्रामुख्याने जगातले व देशातले पर्यटक मोठ्या प्रमाणात येत असतात जर या ठिकाणांशी जोडून या क्षेत्रातील आणखी काही दुर्लक्षित पर्यटन स्थळांचा विकास केल्यास विदर्भात पर्यटनाचा एक मोठा कॅरीडॉर वरोरा, भद्रावती, [illegible] [illegible] [illegible] शकतो. कारण या तालुक्यात पर्यटनाच्या सर्वी उपलब्ध असून त्या विकासाची वाट पाहत आहे.

या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात प्राचीन मंदिरे, स्मारके, शिलालेख, शैलगृहे, गुहा, मुर्त्या, अवशेष, किल्ले, नद्या, घनदाट जंगल असून त्याला प्राचिन व पौराणिक संदर्भ आहेत. प्राचीन काळापासून या क्षेत्रात मौर्य, सातवाहन वाकाटक, नल, शरभपुरीय, राष्ट्रकूट, चालुक्य, परमार, नागवंशीय, [illegible], यादव इत्यादी चे सम्राज्य या ठिकाणी होते. तसेच या क्षेत्रात पुराश्मयुगीय अवशेष सापडल्याने अनेक दाखले मिळतात. डायनोसारचे अवशेष या क्षेत्रात मिळाले आहे. त्यामुळे या क्षेत्राला पुरातत्वीय दृष्ट्या सफल वारसा लाभला असल्यामुळे इथे मोठ्या प्रमाणात पर्यटनाला वाव आहे. पुढे गोंड, भोसले व इंग्रजी राजवटीच्या काळामध्ये इथे अनेक वास्तुंनी

Website - [illegible] Email - [illegible]

Assistant Professor
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Scanned with OKEN Scanner

निर्मिती झाली त्या आजही ताम्र डौलाने उभ्या आहेत तसेच या क्षेत्रात हिंदु, बौध्द, जैन धर्मियांची अनेक स्थळे आढळून येत असून ही स्थळे प्राचीन धार्मिक केंद्र होती.

या क्षेत्रातील वरोरा तालुक्यातील आनंदवन, भटाळा, भद्रावती तालुक्यातील भद्रावती येथील भद्रनाथ मंदीर, पार्श्वनाथ मंदीर, विजासन लेणी, मोहर्ली (ताडोबा) ही पर्यटन स्थळे असली तरी त्याचा विकास [illegible] त्या बाबतीत सरकारची उदासिनता दिसुन येते.

उद्दीष्टे –

१) [illegible] स्थळांच्या माध्यमातुन पर्यटनाचा विकास करणे

२) [illegible] व [illegible] अभ्यास करणे

३) [illegible] पर्यटन स्थळे [illegible] आणणे

गृहीत्के –

१) वरोरा, भद्रावती, तालुक्यात पर्यटनाच्या विकासाला वाव आहे

२) वरोरा भद्रावती, तालुक्यात पर्यटनाच्या माध्यमातुन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होईल.

वरोरा तालुका –

(१) आनंदवन –

~~वरोरा तालुक्यातील आनंदवन हे पर्यटन असून अनेक [illegible] पर्यटक या ठिकाणी~~ येत असतात. श्रध्देय बाबा आमटे यांनी कुष्ठरोग्यांच्या पुर्नवसनासाठी १९५१ साली निर्माण केलेले हे केंद्र [illegible] असून यांनी स्यातीं आर्तंराष्ट्रीय पातळीवर पसरली आहे.[३] त्यामुळे अनेक पर्यटक हे केंद्र [illegible] आनंदवनात येतात व इथे रमतात व इथे कुष्ठरोग्याकडून चालललेले [illegible] समजुन घेतात.[४] या आनंदवनच्या भागात [illegible], येथ्या या ठिकाणा [illegible] अवशेष संशोधकांनी शोधुन काढले आहे. ते अवशेष [illegible] मिळतात आनंदवनात पर्यटक आल्यानंतर तो [illegible] [illegible] किंवा त्या ताडोबा [illegible] आहे [illegible] मंदिर व दुर्लक्षीत पर्यटन स्थळे आहे. जर पर्यटकाने थोडी वाकडी वाट धरली तर भद्रावती, भटाळा, वडकळ्वर, खर्वड, वाघनख, मार्डा, पांझुर्णी येथे प्राचीन मंदिरे असून [illegible] आहे व अभ्यासकासाठी वाट पाहत आहे.

(२) भटाळा –

वरोरा तालुक्यातील हे ठिकाण नागपूर–चंद्रपूर महामार्गावर टेमुर्डा स्टॉप वरून पूर्वेस ८ किमी अंतरावर आहे. इथे अश्मयुगीन आदीमानवाचे अवशेष मिळाले असून येथे लघुशैलगृहे[६] कोरलेली असून महादेव मंदीर व भवानी मंदीर प्रसिध्द आहे. या शिवाय परीसरात ठिकठिकाण शैव, वैष्णव पंथाचे शिल्पे अनेक ठिकाणी आढळून येतात.

(A) महादेव मंदिर –

[illegible] पाषाणातील हे मंदीर भव्य असून या मंदीराला कळस नाही त्यामुळे या मंदीराला [illegible] म्हणतात. या मंदीराच्या बांधकामाची तुलना ग्वाल्हेर येथील तेलीका मंदीराशी [illegible] या ठिकाणी ८ फूट उंचाची भव्य शिवलिंग असून मंदीरावर कार्तिकेय, शिव इत्यादी देवतांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहे. विदर्भातील सर्वात मोठे शिवलिंग इथे असून महाशिवरात्रीला [illegible] यात्रा भरते हे मंदीर राष्ट्रकूट कालीन किंवा परमार कालीन असून इ.स. १० ते १२ व्या शतकातील आहे.

[illegible] Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) - 7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

(B) भवानी मंदिर --

भटाळ्याच्या दक्षिणेला माल्कोरी मार्गावर हे मंदीर असून गर्भगृह व मंडप या द्विअंगात बांधले आहे. मंडपात १० स्तंभ असून स्तंभ अष्टकोनी आहे प्रवेशद्वारावर धनुर्धारी, भालाधारी, अप्सरा, व्याल, ग्रासपट्टिका इत्यादी शिल्प कोरलेले आहे. या मंदीराचा काळ १२–१३ शतक असून नंतरच्या काळात मंदीराचा जिर्णोध्दार झाल्याचे दिसते.

(C) लघु शैल्यगृह (Nano Cave) –

माल्कोरी मार्गावरून शैल्यगृह असून तीन समूहात २० शैल्य, ती एकाश्मात किंवा पहाडात लहान लहान शैल्यगृह कोरली आहे ती आकाराने लहान आहे. या शैल्यगृहात शिव, विष्णू, नरसिंह, महिषासुर मर्दीनी इत्यादी देवतांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहे. या लेण्याचा कालखंड ७–१० शतकातील असावा. याशिवाय भटाळा येथे अनेक शिल्प विखुरलेले पाहाण्यास मिळतात त्यामुळे ते प्राचीन काळी शिल्पग्राम असावे असे म्हणण्यास बराच वाव आहे.

(३) वडकेश्वर -- (आमडी)

[illegible] वर्धा नदीच्या तिरावर महादेवाचे हेमाडपंथी मंदीर असून ते वडकेश्वर या नावाने प्रसिध्द आहे. हे मंदीर प्राचीन असून गाभाऱ्यात शिवपिंड आहे मंदीराच्या भिंतित गणपती, भैरव व इतर देवतांच्या प्रतिमा आहे. या मंदीराचा नंतरच्या काळात जिर्णोध्दार झाला आहे. या मंदीराजवळून [illegible] निसर्गनिर्मित कुंड असून सतत जमिनीखालून पाणी उसळया मारत वर येते. हे येथील वेगळेपण आहे परंतु आज नदीच्या वरच्या भागात बंधारा बांधल्यामुळे हे चमत्कारीक कुंड पाहायला मिळत नाही.

(४) खर्वंड --

वरोऱ्यापासून [illegible] किमी अंतरावर खर्वंड या ठिकाणी हेमाडपंथी पाषाणांचे मंदीर असून हे मंदीर ब्रम्हाचे मंदीर म्हणून ओळखले जाते. मंदीरात ब्रम्हा, विष्णु, शिव यांच्या प्रतिमा असून बाजूच्या उपमंदीरातही अनेक देवतांच्या प्रतिमा पाहवयास मिळतात. या मंदीराचा गाभारा ढासळला असून या जागेवरून नविन मंदीर उभारले आहे. तरी मंदीराचा काही भाग शिल्लक आहे. सदर शिल्पाच्या शैलीवरून हे मंदीर चालुक्य काळातील ११–१२ व्या शतकातील असावे.

(५) वाघनख

खर्वंडच्या [illegible] किमी अंतरावर वाघनख येथे प्राचीन हेमाडपंथी काळ्या बेसाल्ट पाषाणातील महादेव मंदीर असून हे मंदीर कुठल्याही प्रकारच्या मसाल्याचा उपयोग न करता एकावर एक पाषाण ठेऊन बांधले आहे. हे मंदीर गर्भगृह, अंतराळ व मंडप असे त्रिदलीय आहे गर्भगृहात शिवलिंगाची स्थापना असून भिंतीत वेगवेगळ्या देवतांचे शिल्प आहे. हे मंदीर १२–१३ शतकातील असावे असा अंदाज आहे.

(६) मार्डी

वरोऱ्यावरून ८ किमी अंतरावर वर्धा नदीच्या तिरावर प्राचीन हेमाडपंथी पाषाणांचे बालाजीचे मंदीर असून या मंदीराबद्दल इतिहासकार व पर्यटक अजूनही अनभिज्ञ आहे. चंद्रपूर गॅझेटीअर व इतर कुठल्याही पुस्तकात या प्राचिन मंदिराच्या उल्लेख सापडत नाही. या मंदीराचा कालखंड १३–१४ व्या शतकातील असून नंतरच्या काळात त्यांचा परत जिर्णोध्दार झालेला दिसतो. आता वर्धा नदिच्या पात्रात तिथे मोठा बंधारा बांधलेला आहे. त्यामुळे या ठिकाणी पावसाळ्यात व हिवाळ्यात या ठिकाणी पर्यटक सहलीसाठी येत असतात.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
June 2020

(७) पांझुर्णी –

वरोऱ्यावरून १० किमी अंतरावर पांझुर्णी हे गाव असून तिथे सती मंदीर असल्याची नोंद आहे.

या व्यतिरिक्त वरोरा तालुक्यात अनेक ठिकाणी प्राचीन अवशेष उपलब्ध आहे. याशिवाय किल्ले, मंदिर, नद्या, धरणे असून त्यांचा विकास केल्यास पर्यटनाला वरोरा वाव आहे. विशेषता वरोरा येथील इंग्रजांच्या काळातील बगीच्या मध्ये सुध्दा अनेक प्राचीन मुर्त्या पाहावयास मिळतात. त्या बद्दल [illegible] माहिती नाही.

भद्रावती तालुका

ताडोबा (मोहर्ली) –

भद्रावती तालुक्यातही अनेक प्राचीन व प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. भद्रावती तालुक्यातील मोहर्ली (ताडोबा) हे आंतरराष्ट्रीय पर्यटन स्थळ असून अनेक पर्यटक ताडोबाच्या व्याघ्र प्रकल्पात व्याघ्र दर्शन व वन्यजीवांच्या अभ्यासाला येत असतात. ताडोबा येथे नैसर्गिक तलाव असून तिथे गोंडाचे देवस्थान आहे. तेथे धार्मिक श्रध्देमुळे अनेक लोक पौष महिण्यात पूजेला तिथे जातात.

(A) भद्रनाग मंदीर –

हे प्राचीन मंदीर असून त्रिपुर कोशल येथील पांडुवंशी राजा उदयन याने भद्रेश्वराची स्थापना केली यावरून भद्रक हे नाव पडले असून त्याचा उल्लेख गणेशपुराणात सापडतो. हे मंदीर शंकराचे असून पुढे ते पाडून नागपंथीय माना राजानी त्याचा जिर्णोध्दार करून तिथे नागाची स्थापणा १० व्या शतकात केली. या मंदीरात इ.स. १३८६ सालाचा शिलालेख ठेवला आहे पण त्याचा [illegible] संबंध नाही. मंदीर नागशिल्पांकित असून एकूण २० स्तंभ आहे. गर्भगृह हे [illegible] असून गाभाऱ्याच्या भिंतीवर सिंह कोरलेले आहे. तसेच मंदीराबाहेर गणपती, वराह, [illegible] यांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहे. येथे नागपंचमी व महाशिवरात्रीला उत्सव भरतो.

(B) पार्श्वनाथ मंदीर –

पार्श्वनाथ मंदीर जैन धर्मीयांचे केंद्र असून २३ वे तिर्थंकार पार्श्वनाथ यांची प्रतिमा या ठिकाणी [illegible] आहे. ही प्रतिमा १९१० मध्ये अर्धाभाग जमिनीत असलेल्या अवस्थेत पडली होती. पुढे चतुर्भुजभाई पुजाबाई यांच्या प्रयत्नाने येथे पुरातत्व विभागाने उत्खनन केले असता जैन मंदिराचे अवशेष मिळाले. कौनगहम यांच्या अहवालातही आसाडा या भागात जैनमंदीराच्या अवशेषाचा उल्लेख सापडतो. पुढे जैन संघटनेने या ठिकाणी भव्य मंदीर बांधले.

हे मंदीर सुंदर व व्यवस्थीत असून अनेक चित्रे भिंतीवर रंगविली आहे. पार्श्वनाथाची पद्मासनात बसलेली सुवर्ण अलंकारांनी घडविलेली मूर्ती येथे असून देशातील प्रामुख्याने जैन समुदाय व इतरही धर्मांचे लोक येथे भेट देतात.

(C) विजासन लेणी –

भद्रावतीच्या उत्तरेला २ किमी अंतरावर विजासन पहाडाच्या टेकडीत ३ लेणी कोरल्या [illegible] यांनी या लेण्यांचा उल्लेख केला आहे. ७ व्या शतकातील चीनी प्रवासी असून कनिंगहम यांनीही ह्यु-एन-त्संग यांच्या प्रवासवर्णनातही या लेण्याचा उल्लेख मिळतो. या तिन्ही लेणी लालसर [illegible] विशाल व बसलेल्या अवस्थेतील बुध्द प्रतिमा आहे. [illegible] कोरलेले आहे. इथे एक शिलालेख असुन तो प्रवेशद्वार [illegible] असून [illegible] व्या शतकातील हिनयान पंथीयांच्या असावी असा अंदाज आहे. [illegible]

Scanned with OKEN Scanner

(D) भवानी (चंडीका) मंदिर --

चंडीका मंदिर भद्रावतीच्या आखाडा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या भागात आहे. हे मंदीर गर्भगृह, मंडप व मुखमंडप या स्थापत्य रचनेत बांधले असून एकूण १६ खांबांच्या स्तंभावर उभारले आहे. मंदीरात महिषासुर मर्दीनी, गणेश व अन्य देवतांच्या प्रतिमा आहे या मंदीराच्या स्तंभावर लेख कोरला असून त्यात हे मंदीर संवत ११३३ मध्ये म्हणजे १०७६ इस मध्ये बांधल्याचा उल्लेख सापडतो.

(E) यौवनाश्व मंदिर --

हे मंदीर भद्रावती गावच्या परिसरात गणपती मंदीराजवळ एका छोट्या टेकडीवर आहे. या मंदीरास यौवनाश्व महाल म्हणूनही ओळखल्या जाते व या मंदीराचा संदर्भ हा महाभारतातील युधिष्ठीराने केलेल्या अश्वमेध यज्ञाशी जोडल्या जातो. ह्या मंदीरात एकूण १६ स्तंभ असून गर्भगृहात शिव-पार्वतीचे आलिंगन अवस्थेतील शिल्प आहे. या मंदीरातील शिलालेखावर या मंदीराचा कालखंड संवत वर्ष ११६६ म्हणजे इ.स. ११०९ ही तिथी दिली आहे. इतिहासकार अ. ज. राजूरकरांच्या मते हे मंदीर चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य सहावा यांच्या काळात त्यांचा अधिकारी यौवनाश्व यांनी ११०८ मध्ये बांधले असावे असा तर्क देतात.

याशिवाय रुंद विनायक मंदीर भद्रावती, भद्रावतीचा किल्ला, देऊळवाडा येथील शैलगृह याशिवाय अनेक शिल्पे भद्रावतीच्या परिसरात विखुरलेले दिसतात. प्राचीन काळी भद्रावती हे ठिकाण हिंदू जैन व बौद्ध धर्मकेंद्र होते. पुरातत्वज्ञ कनिंगहम यांनी सांगितल्याप्रमाणे येथे १८ गुंफा, १८ मंदीर, [illegible] विहीरी व ८ तलाव होते परंतु काळाच्या ओघात बरेच अवशेष नष्ट झालेले दिसतात.

(F) चंदनखेडा --

[illegible] किमी अंतरावर चंदनखेडा येथे गोंडकालीन किल्ला असून तो पडक्या अवस्थेत आहे. प्रवेश द्वार हे साधारण पणे २० फूट उंचीचे असून भिंती ह्या १५ फूट उंचीच्या आहे. आतील इमारतीचे अवशेष पडलेले असून या किल्यात दैतराज महाराज उर्फ माधोराम उर्फ माधवराजा या नावाचे गोंडाचे दैवत आहे. किल्याच्या बाहेर खापरी घोडे ठेवलेले दिसतात. किल्याच्या बाजूला हत्तीवर आरूढ सिंह हे गोंडकालीन खंडीत शिल्प आढळून येते.

गोविंदशहा हा आश्राम घराण्यातील व्यक्ती या ठिकाणी राहत असून अ. ज. राजूरकरांनी गोविंदशहा हा राजा वीरशहाचा चुलत भाऊ होता असे म्हटले आहे. चंदनखेडा येथील परकोट व गोविंदशहा [illegible] बांधला असावा. इतिहासामध्ये हा किल्ल्याबद्दलही अनभिज्ञता आहे. [illegible] आवश्यकता आहे.

[illegible]

मुल्यमापन / निष्कर्ष --

[illegible] दृष्टीने विचार केल्यास पर्यटनाच्या अनेक संधी या क्षेत्रात उपलब्ध आहे. हे [illegible] ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाला लागून असल्यामुळे या क्षेत्रात जंगलाचा [illegible] झाला आहे व आता या ठिकाणी पर्यटनाला चालना मिळू शकते कारण या [illegible] वाघांनी आपला अधिवास [illegible] क्षेत्रात वळविला आहे व [illegible] दर्शन होऊन मानव वन्यजीव संघर्ष सुरू झाला आहे. त्यामुळे [illegible] पर्यटनाच्या संधी उपलब्ध केल्यास देशी विदेशी पर्यटक आपली हौस [illegible]

भागविण्याय [illegible] या क्षेत्रात येऊ शकतो विशेषतः भद्रावती तालुक्यातील खुटवंडा मोहर्ली ही प्रवेश द्वारे या क्षेत्रात [illegible] पर्यटकांना इथून प्रवेश दिला जातो. यादृष्टीने पर्यटकाने जंगल सफारी झाल्यानंतर त्याच्या [illegible] असणारा वेळ त्याने जवळच्या क्षेत्रातील या प्राचीन मंदीर, शैलगृहे, शिलाश्रय, गुफा या पाहण्यासाठी घालविला तर त्याचा वेळ सत्कारणी लागू शकतो. त्यामुळे पर्यटनाच्या [illegible] या तालुक्यातील उपेक्षीत स्थळांचा विकास आल्यास या क्षेत्रात पर्यटक कॉरीडर तयार होण्याच्या संधी आहे. त्यामुळे बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो, तसेच [illegible] [illegible] होऊ शकते या दृष्टीने हे तिन्ही तालुके पर्यटन विकासाची वाट पाहत आहे.

संदर्भ -

प्राथमिक साधने -

१) पाठक अरुण चंद्र (संपा), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर इतिहास : प्राचिन काळ (खंड -१)', दर्शनिका विभाग प्रकाशन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०[illegible]

२) पाठक अरुण चंद्र (संपा), 'महाराष्ट्रराज्य गॅझेटिअर मध्ययुगीन कालखंड - खंड -२', दर्शनिका विभाग प्रकाशन महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०१८

३) पाठक अ. [illegible] (संपा), महाराष्ट्र इतिहास-प्राचीनकाळ-स्थापत्य व कला', दर्शनिका विभाग प्रकाशन महाराष्ट्र शासन मुंबई, २००१

४) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा जीम [illegible] च्वबअपदवम वा प्दकपंश् मकनबजपवद बवदमजल च्वेवा ठवउइंलण १८७०ण

दुय्यम साधने --

१) कामडी सुखदेव[illegible], भद्रावती दर्शन', वल्लभविनायक प्रकाशन, पुणे, २००१.

२) कुंटे भास्कर व कुंटे [illegible], देवदर्शन जिल्हा चंद्रपूर व गडचिरोली,' मल्हार कोश प्रकाशन, पुणे, २०१०

३) डॉ. [illegible] [illegible], पूर्व विदर्भातील ऐतिहासिक व प्रेक्षणीय स्थळे', पिंपळापुर प्रकाशन, २०१०

४) डॉ. [illegible] 'चंद्रपूर गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्व', सुरेश प्रकाशन, नागपूर, २००१

५) मिश्र भगवतीप्रसाद, 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात चंद्रपूर', [illegible] प्रकाशन, चंद्रपूर, १९८६

६) डॉ. [illegible] प्रदीप व खोब्रागडे [illegible], 'भद्रावती पुरातत्वीय वैभव', [illegible] प्रकाशन, नागपूर, २००८

७) डॉ. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] शिलाश्रय, [illegible] प्रकाशन, नागपूर, २००५

८) मजूमदार अ. ज. 'चंद्रपूरचा इतिहास', हर्षवर्धन प्रकाशन, चंद्रपूर, २०००.

Assistant Professor
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora
Dist. Chandrapur